

Jorddrot og offentlig administrator

af Erik Helmer Pedersen

Da Birgit Løgstrup den 18. marts 1983 på Københavns Universitet forsvarede sin disputats »Jorddrot og offentlig administrator«, var lektor, dr. phil. Erik Helmer Pedersen officiel opponert. Hans indlæg ved handlingen bringes her.

Indledende bemærkninger

I 1888, midt i provisorietiden, skulle man fejre 100-årsdagen for den store og skelsættende begivenhed i Danmarks nyere historie: Stavnsbåndsløsningen 20. juni 1788. Københavns Universitet holdt i den anledning en stor jubilæumsfest, og som indbydelsesskrift hertil udsendte man *V. Falbe-Hansens* skildring »Stavnsbånds-Løsningen og landboreformerne, set fra nationaløkonomiens standpunkt, 1. del. Den bruges stadig som lærebog ved vore universiteter. Omtrent samtidig udgav historikeren *Edvard Holm* sin jubilæumsbog *Kampen om landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. århundrede (1773-1791)*. Værket var skrevet som festskrift til Den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling, man afholdt i København i samme anledning.

Ved stavnsbåndsløsningens næste jubilæum i 1938 udgav Landbrugsudstillingen på Bellahøj ved dens bogudvalg historikeren *Fridlev Skrubbeltrangs* skildring *Den danske bonde 1788-1938*. Bogen var for de specielt indviede et lykkeligt forvarsel om det store værk, som to år senere så dagens lys: *Husmand og Inderste* med undertitlen *Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*. Bogen og det senere forfatter-skab kom for de efterfølgende årgange af vordende landbohistorikere til at stå som det egentlige gennembrud for kildekritiske studier over landbefolkningens og landbrugets historie i Danmark.

Nu skal vi snart til at fejre stavnsbåndsløsningens 200 årsdag. Forhåbentlig har vi ikke til den tid formyndere, vi som Falbe-Hansen og Holm skal skrive os bort fra... Som baggrund for de værker, som skal skrives i den anledning, kan vi fremdrage en rig høst af monografier, afhandlinger, artikler og kildeudgaver, som er udkommet inden for de sidste 20-30 år. De fleste er skrevet af dr. Skrubbeltrangs elever. Det gælder også den bog, som foreligger her i dag, og som af Det humanistiske Fakultet ved

Københavns Universitet er antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Forfatteren, *Birgit Løgstrup*, er som allerede antydnet ikke et ubeskrevet blad i den danske historikerverden. Jeg behøver blot at minde om artiklen *Hoveri og markdrift på Løvenborg 1771-72* i *Bol og By* nr. 8, 1974, og den administrationshistoriske studie *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*, som udkom sidste år.

Nu foreligger der altså et nyt, stort værk fra Birgit Løgstrups hånd. Det betegnes som nr. 7 i rækken af administrationshistoriske studier, udgivet af doktorandens tidligere arbejdsplads, Rigsarkivet. Man bedes her lægge mærke til, hvor sjældent det er, at landbohistoriske publikationer ikke udgives af Landbohistorisk Selskab.

Det er med god grund, at bogen er blevet antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Med dens henved 500 sider giver den et godt og på mange måder dækkende billede af de to emneområder, som undertitlen da også indkredser: *Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. Forfatteren vil med udgangspunkt i nogle principielle overvejelser omkring sagsområdernes teoretisk-litterære baggrund undersøge, hvordan godsejernes skatteopkrævning og soldaterudskrivning fungerede rent administrativt i det 18. århundrede. På denne baggrund vil hun dernæst klarlægge, hvilke konsekvenser dette fik for de samfundsborgere, som rent bogstaveligt skulle lægge ryg og pengepung til begge former for udskrivning.

»De administrerede«, som præses kalder dem – man kunne også med et lidt altmodisch udtryk betegne dem som »landboerne« – levede og virkede altså ude på Holbæk-kanten, nærmere bestemt på Løvenborg gård og gods. Herregården med dens beboere præsenteres ganske kort på s. 16f. Den kaldes også et »stamhus« (fra 1766) og fra 1773 et baroni uden dog at have de privilegier, der normalt knyttede sig til denne institution. Først på s. 167 afsløres det, at der indgår endnu et gods i stamhuset, nemlig hovedgården Vognserup¹. Men nu er det altså hovedgården Løvenborg med underliggende fæstegods, som skal have sine forhold endevendt.

Det hævdes sst. (16f.), at der er 87 bønder på godset. Det får jeg det også til ved at gennemgå godsets jordebøger fra perioden². Et andet sted (s. 103) gives indtrykket af, at der er tale om 85 bønder. Vi får, stadigvæk på s. 16, at vide, at bøndergodset lå i 22 landsbyer, jfr. også bilag 1, s.

1. Rent parentetisk nævnes det dog s. 35, at der indgår to gårde i komplekset.

2. LAS, Løvenborg gods, pk.nr. 19: ca. 1661-1794 Jordebøger for Birkholm (Løvenborg). Ses ikke at være benyttet af B.L.

436, men sogneantallet røbes først s. 187. Det opgives til 7, men er faktisk 10, når man tæller nøjere efter³.

Jeg kunne kort sagt godt ønske mig en kort og præcis redegørelse for analysefeltet Løvenborg og dets geografi. De refererede uoverensstemmelser er selvfølgelig kun for småtterier at regne, men når præses i omtalte bilag 1 sammenligner tallet på Løvenborgs gårde 1770 med *Henrik Pedersens* tilsvarende oplysninger fra *De danske landbrug 1688* (1928) vokser mine betænkeligheder. En gård fra eller til kan betyde, at Løvenborgs besidder reduceres fra at være største lodsejer i landsbyen til kun at være næststørste, og det får straks administrative og dermed økonomisk-sociale konsekvenser, som forfatterens analyse senere viser.

En redegørelse som den, der er ønsket i det forudgående, burde også omfatte en kort præsentation af de forskellige beboergrupper i området. Lettere polemisk vil jeg vove den påstand, at Chr. Sørensen, formanden for De danske Husmandsforeninger, næppe ville købe bogen, ifald han fik lov til at bladre lidt i den forinden. Et opslag i sagregistret på s. 472 synes nemlig at vise, at dens forfatter ikke vil vedkende sig begrebet »husmand«. Det nærmeste, vi her kan komme til husmandsbegrebet, er henvisningen s. 476 til »soldaterhusmandsstand«. Nu vil præses sikkert indvende, at husmandsbegrebet har taget bolig under synonymparret »inderste/indsidder« (s. 472), som der er mange henvisninger til. Jovist – og jeg kunne da i påkommende tilfælde også berolige en Chr. Sørensen med, at ordet »husmand« skam forekommer adskillige steder i bogen, også som »fæstehusmand«.

Klassifikatoriske problemer

Lad nu være, det hidtil sagte hører hjemme i den historiske småtingsafdeling – men det skulle gerne lægge op til en debat med præses om dækkende og relevante klassifikationer af de medvirkende landboere derude i de ti kirkesogne. Uden at ville gå så langt som til at sige, at bogen er skrevet ud fra et landboforeningssynspunkt, er det dog evident, at det er fæstebønderne, som er heltene – eller måske snarere *anti*-heltene – heri. Flere steder siges det lige ud, at dette er en bog om fæstebønder⁴. Klarest

3. Butterup-Tudse-Søsterup-Kvandløse-Lille Grandløse-Ugerløse-Undløse-Søndersted-Sdr. Jernløse-Nr. Jernløse.

4. Et enkelt sted – s. 25 – tales om »fæstebondestanden«. På s. 108 tales om »fæstere«, hvormed nok menes »fæstebønder«.

udtrykkes det i en billedtekst s. 20: »De egentlige hovedpersoner i denne bog er godsejeren og fæstebonden...«, og et par linjer længere nede i teksten hedder det: »Godskomplekssets fæstebønder var i enhver henseende underordnet godsejerne med de heraf følgende konsekvenser...«. Heraf følger en afledt interesse for bønderkarlene – de fleste vel bondesønner – hvis højde, drøjde, ja og udseende gøres til genstand for indgående omtale flere steder. Når bogen altså handler om fæstebønder, forekommer det lidt paradoksalt, at en god del af bevisførelsen omkring godsejerstyrets påståede uduelighed som administrationsapparat konkretiseres omkring inderster og husmænd, sådan som jeg vil søge at vise.

På s. 100f. opregner præses de personer, som var skattepligtige i forhold til landkonsumtionen – mere herom senere. Her nævnes husmænd resp. fæstehusmænd, som qua deres fæstebrev kan kræve sig fritaget for folkeskat⁵. De har ifølge præses en nærmest lovbeskyttet status. Derimod stod der større strid om inderstegruppen, siger hun (s. 106). De boede til leje hos gårdmændene eller husmændene, eventuelt i et hus på gårdens grund. Præses karakteriserer dem med rette som en »uhomogen« flok (s. 101) og betoner senere i sammenfatningen (s. 373), at de ikke havde »noget umiddelbart forhold til godset...«. Hun deler indersterne op i en »erhvervsaktiv« og en »erhvervsinaktiv« undergruppe. Til den første regner hun daglejere og småhåndværkere, medens den sidste omfatter aftægtsfolk, gamle og svagelige.

Selv om det ikke udtrykkes helt klart, må der umiddelbart efter inderstegruppen være en gruppe »tjenestefolk« af begge køn. De optræder i hvert fald en række steder i teksten, mest dog som potentielle skatteydere i forhold til folkeskatten. Nederst i præses' sociale hierarki findes et »omvandrende proletariat, som drog fra gods til gods og var ildeset overalt...« (s. 373).

Det forekommer mig, at præses' klassifikation af landbosamfundets medlemmer er lidt tilfældigt organiseret, nærmest statisk i sin karakter. Lige så vigtigt er dog at få fastslået, at der på ingen måde var vandtætte skodder mellem de enkelte lag i de ovenfor refererede grupper. Alle hørte de til bondestanden og var i den egenskab pålagt en række pligter, uanset om de var jordbrugere eller inderster⁶. Gårdbrugerne havde som

5. Jfr. nedenfor s. 94ff.

6. Jacob Mandix: Håndbog i den danske Landvæsensret, 2. udgave, (1813), bd. 1, s. 54f. (i det efterfølgende cit. forkortet som hhv. »Mandix I«, resp. »Mandix II« (2. bind). Mandix går den omvej at opregne bondestandens sammensætning ved simpelthen at nævne de personer i landdistrikterne, der *ikke* er herhen hørende: kgl. embedsmænd, præster, degne, proprietærer, forpagtere m.fl.

allerede antydte kun den særstatus, at lovgivningen fra og med Danske Lov tilsagde dem en vis beskyttelse forudsat altså, at de holdt deres del af den aftale, som var indeholdt i fæstebrevet. Gjorde de ikke det, kunne de næste dag være degraderet til inderster.

I datidens landbosamfund herskede rent faktisk en stor mobilitet, sådan som det vises mange steder i *Fridlev Skrubbeltrang*s forfatterskab. I *Det danske Landbosamfund 1500-1800* (1978) s. 51, skitseres således en trinvis op- og nedstigning: fæstebondesøn – (tjenestekar) – gift indsidder – husfæster – gårdfæster (mod sin vilje) – forsiddet – aftægtsmand⁷.

I disputatsen siger Skrubbeltrang, at indersterne ofte repræsenterer gårdmændenes og husmændenes »tabskonto«. Det betyder, at der er mange ældre i denne gruppe⁸. Hans inderste-definition er da også mere differentieret end den, præses bruger: Fhv. gårdmænd/medbrugere af gårde/faste tjenestefolk hos bønderne//»stakler«: enker, enlige kvinder, invalide, gamle, tiggere⁹. Det er imidlertid givet, at inderstegruppen undergik ændringer i løbet af det 18. århundrede. Mange inderstehuse blev efterhånden omdannet til fæstehuse¹⁰, og efterhånden fremstår en egentlig husmandsgruppe. Befolkningstilvæksten på landet i det 18. århundrede viser sig klart i netop denne gruppe, konstaterer Skrubbeltrang. Tal fra 192 sogne i 1771 kunne tyde på, at inderster da udgjorde 23% af alle husmandsfamilier¹¹.

Lad os da prøve på at få skitseret en brugelig, social klassifikation/stratifikation af landbosamfundets medlemmer i det 18. århundrede¹²:

I. Uden for bondestand

1. Lensbesiddere: grever og baroner
2. Stamhusbesiddere og »papirløse« baroner
3. Adelige sædegårdsejere med komplette godskomplekser
4. Adelige godsejere med ukomplette godskomplekser
5. Ikke-adelige (borgerlige) godsejere med komplette godskomplekser
6. Ikke-adelige godsejere med ukomplette godskomplekser
7. Forpagtere
8. Kgl. embedsmænd, præster, skolelærere m.m.

7. På s. 25 i »Det danske Landbosamfund« nævnes flere rolleskifter i landbosamfundet, sådan som det f.eks. er dokumenteret i Ole Højrup's kildeudgave: »Levnedsløb i Sørby-magle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731«, I-II (biografier plus registre).

8. Husmand og Inderste, s. 30f.

9. Sst., s. 20f.

10. Det danske Landbosamfund, s. 167f.

11. Husmand og Inderste, s. 54.

12. Som kilde herfor tjener Mandix I-II

9. Forvaltere og »betjente« i det hele taget.

II. Bondestanden

1. Selvejere med herlighedsret
2. Selvejerbønder uden herlighedsret
3. Arvefæstere med herlighedsret
4. Arvefæstere uden herlighedsret
5. »Superficiarbønder« med egne bygninger
6. Fæstebønder¹³.
7. Husmænd¹⁴, atter delt op i
  - a. Fæstehusmænd med eller uden jordtilliggende¹⁵
  - b. Husbeboere, enten håndværkere (»gadehusmænd«), faste landarbejdere eller løse landarbejdere¹⁶
  - c. Hus- eller værelses-lejere (»inderster« eller »indsiddere«)¹⁷, der kan ernære sig som
    - (gifte) daglejere
    - aftægtsfolk
    - almisselemmer (i datidens sprogbrug) eller »stakler«
8. Tjenestefolk
9. Løsgængere (tiggere)

Jeg skal nu søge at vise, at det ikke er helt uden betydning for analysen at få inderste-gruppen rigtigt placeret i forhold til andre undergrupper inden for bondestanden:

På s. 108 siger forfatteren om ekstraskatten af 1762:

»Ved denne udvidelse af godsejerens skatteopkrævningsret til hele inderstegruppen blev godsejernes administration for det første betydeligt forøget, for det andet rettede den sig nu mod en gruppe, som de ikke i forvejen havde noget direkte økonomisk greb om eller indflydelse på«. Lidt mere forsigtigt udtrykkes det i sammenfatningen på s. 377 således:

-
13. »Gårde« er normalt på 1 td.htk. og derover. »Boelsmænd« bliver efterhånden en betegnelse, man hæfter på brugere af mindre gårde med 1-2 tdr. htk. og med egne heste modsat husmænd, som normalt ikke råder over egen trækraft (Mandix I, s. 573). Ejeren af et fæstebondested kaldes en »jorddrot« og i forhold til brugeren »husbond« (Mandix II, s. 18f.)
  14. Mandix II, s. 130: »Husmænd kaldes de personer, som nyttens og brugen af huse på landet, med eller uden jord, imod visse afgifter er overdraget...«
  15. Normalt betaler de herfor huspenge (2-4 rdl. pr. år) og 1 arbejdsdag om ugen på godset.
  16. Fiskere og søfolk må godt tage daglejararbejder ved sæsonledighed i deres hovedbeskæftigelse (Mandix I, s. 244)
  17. Mandix har to let varierende definitioner på »inderste«: I, s. 243: Gifte daglejere, som bor hos andre. II, s. 30: Enhver af bondestand uden fast tjeneste og som bor hos andre.

»Først med soldaterudskrivningens indførelse på landet og godsejernes overtagelse af denne administration kom inderstegruppen i nærmere kontakt med godserne, idet forbindelsen tidligere formelt kun havde bestået i godsejernes ret til at godkende deres fæsteres lejere...«

Trods sidste stykkes noget vagere formulering læser jeg teksten sådan, at godsejerne før 1762 ikke rigtig ville vedkende sig indersteproblemet som værende deres bord.

Vender vi os herfra til afsnit III, som alene ud fra kronologiske overvejelser burde have været bragt som afsnit II, kan vi allerede fra periodens begyndelse finde klare eksempler på godsejers/godssets muligheder for at øve direkte indflydelse på inderstegruppen, hvordan den end nu defineres. Landmilitforordningen af 22. februar 1701 fastslog, at på proprietærgodser skulle ejerne lade indrette de forordnede lægder, et for hver 20. td.htk. bøndergods (s. 251). Videre fastslår præses, her i polemik mod Edvard Holm¹⁸, at det var godset, som præsenterede landsoldatkandidaten for sessionen (s. 252). Når man dernæst erindrer sig (s. 253), at kandidaten skulle udsøges i en bestemt prioritetsorden ligger det efter mit skøn ganske klart¹⁹, at godset alene af den grund måtte have nøje styr på sine mandlige bebocere i alderen 14-35 år og vel at mærke udspecificeret i de enkelte kategorier²⁰. Hvis godsejeren ønskede en landsoldat hjemkaldt fra tjenesten med henblik på at overtage en fæsteledig gård, måtte han naturligvis tilbyde en erstatning. Jeg kan ikke se rettere, end at godsejeren derigennem fik ganske stor indflydelse på de lokale indersters ve og vel. Fridlev Skrubbeltrang har ganske ret i sin formodning om, at den særlige personskat på fæstenægtende inderster (af 1671), som jeg snart skal komme tilbage til, må opfattes som et middel for godsejeren til at tvinge inderster over i et hus, eventuelt en gård, under godset²¹.

Selv i den bondefrigjorte periode, om jeg må udtrykke mig sådan, mellem vornedskabets ophævelse 21. februar 1702 og stavnsbåndets pålæggelse 4. februar 1733 måtte en landsoldat ikke tage tjeneste uden for eksercerpladsens distrikt (s. 262). Der har utvivlsomt eksisteret et tæt samarbejde mellem den egentlige personregistrator på stedet, sognepræsten, og godset, repræsenteret ved dets forvalter.

18. Se note 10 s. 425 med henvisning til diskussionen mellem Edv. Holm og O.F.C. Rasmussen i *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., bd. V, s. 572ff. og 5. rk. bd. VI, s. 159ff. om Frederik IV's forhold til den danske bondestand m.m.

19. Dygtige karle/middelmådige karle/ husmand eller inderste/ yngste boelsmand.

20. Vornedskabet på den sjællandske øgruppe (til 1702) måtte ifølge sagens natur også kræve et nøje indseende med den mandlige befolkning på godset.

21. Husmand og Inderste, s. 96f.

Går vi herfra videre til den så ofte fortalte og stadig lige triste historie om stavnsbåndets indførelse 1733 – med senere stramninger 1746 og 1764 – må vi for det første fastslå, at præses også her giver en god og forstandig skildring af den administrative udvikling. Det ligger mig endog meget på sinde at få sagt det én gang for alle, at vi med denne bog står over for en virkelig god og gedigen arbejdsindsats. Det lange og temmelig indviklede begivenhedsforløb bliver gennem en behjertet analyseindsats fra præses' side forenklet til et anskueligt, ja nærmest plastisk formet billede.

Men kritikken må i sagens natur optage mest plads i en opposition. Derfor vil jeg troligt forfølge min tese om det nære forhold mellem et gods og de derboende inderster. Stavnsbåndet lænkede jo alle unge og yngre mænd til deres gods fra drengearene og til deres 36., senere 40. år. Specielt alvorlig var situationen for gårdnægtere i denne aldersgruppe, idet de fra 1741 kunne afgives til et hvervet regiment, de gevorbne, i 6-8 år (s. 265)²². Begge dele tjente klart, som præses da også selv udtrykker det, »rent privatøkonomiske formål...« »Godsejerne havde således gennem udskrivningsvæsenet et lovligt greb om den mandlige del af befolkningen på landet« lyder vurderingen s. 268. Helt enig – med den tilføjelse, at selv om der, som forfatteren udtrykker det, ikke findes et tilsvarende kvindestavnsbånd (sst.), så er eller bliver en stor del af landbokvinderne i sagens natur før eller senere bundet til mændenes fødestavn.

Det kan ikke være anderledes, end at godsforvalteren til brug for sit arbejde med reserverullen efter 1724 subs. 1733 har haft nøje indseende med godsets beboere og deres liv og færden. Jeg har altså svært ved at se, at der rent administrationshistorisk skulle eksistere et skarpt skel mellem tiden *før* og *efter* 1762. Godsejeren var simpelthen nødt til at vide besked med indersterne som med de andre soldaterkandidater på godset. Den patriarkalske rolle, han spillede eller forventedes at udfylde, tilsagde ham i det mindste at sørge for, at folk på godset ikke ligefrem sultede ihjel. Den tids fattigforsorg, den være sig nok så ringe målt med vor tids alen, tillagde også godsejeren en vigtig opgave. Han skulle nemlig på linje med andre velstående på egnen komme de »virkelige nødlidende« for nu at bruge Mandix' formulering²³ til hjælp med frivillige pengebidrag til herredskassen²⁴. Hensynet til godsets økonomi må da siden 1708 have tilsagt godsejeren at holde nøje regnskab med de fattige på egnen.

22. Gårdforsiddere, altså fæstere, som godsejeren havde fået sat på porten, kunne på samme måde tvinges til at springe landsoldat til det 45. år.

23. Mandix I, s. 259.

24. Denne kasse skulle finansiere to sæt dispositioner, der førte hver sin vej: køb af tøj til fattige på egnen og bortvisning af fremmede tiggere og løsgængere (Mandix I, s. 264).

Man kan dog ikke være helt uenig med præses, når hun ser 1760'erne som det årti, hvor godsadministrationen for alvor blev inddraget i de lokale forhold. Jeg tænker her på den personlige beskatning af bestemte grupper i landbosamfundet, landkonsumtionen, som den undertiden kaldes som det lidt umage modstykke til byernes forbrugsskatter, portkonsumtionen. Her har præses gjort et virkeligt stykke pionerarbejde ved at trække det 18. århundredes skatteforpagtere, godsejernes forgængere som opkrævningsinstans, ud af det historiske mørke.

I afsnittet »Godsejerstyre og skattevæsen«, kapitel 1 og 2 har præses efter en møjsommelig kulegravning af det arkivalske materiale været i stand til at vise, hvorledes systemet i store træk fungerede – undertiden med godsejeren som underforpagter. Sognepræsten får her en meget vigtig og byrdefuld opgave som mandtalsskriver. Det var jo ham og ham alene, som gennem sin specifikation af de enkelte socialgrupper i sognet udpegede de folk, som skatteforpagteren skulle skåne: »Fattige, gamle, svage og vanføre folk, som for alderdom og svaghed intet kan fortjene...«, som det udtrykkes (s. 100)²⁵.

Det forekommer derfor mindre velmotiveret, når det hævdes, at »sognepræsten stod ganske uden for skatteadministrationen...« (s. 84). Præsten måtte nødvendigvis blive skatteforpagterens eller -opkræverens aktive med- og modspiller. Godsforvalterbreve fra en senere periode viser helt utvetydigt, at socialt sindede præster kunne gøre situationen temmelig broget for påholdne godsforvaltere²⁶.

Når nu forfatteren på mange punkter har lavet en god og dækkende skildring af skatteopkrævningen, kan det ærgre én lidt, at der ikke er tilvejebragt tilstrækkelig klarhed i fremstillingen af emnet landkonsumtionen med al dens væsen og uvæsen. Lad os begynde med terminologien. Måske forledt af samtidige vidnesbyrd taler præses vekselvis om »konsumtions- og folkeskatten« (s. 72), »konsumtionen og folkeskatten på landet« (s. 97) og – for at gøre en lang historie kort – »familie- og folkeskatten« (tre gange på s. 105). Ind imellem omtales også en særlig skat på gård- og husnægtende inderster (s. 69, 101 og 185). Endelig udskiller hun – helt korrekt i øvrigt – familieskatten som en byrde, der ikke påhviler bondestanden (s. 69). Den må da i sagens natur være pålagt

25. Præses fortjener ros for at have bragt nogle virkelig gode citater fra D.N. Blichers højst interessante bog fra 1792 »Råd til de herrer præster på landet i Danmark ved ekstraskattemandtallenes forfattelse«.

26. Se f.eks. Hans Smidth, Korselitze, 5. april 1786 og L. Jespersen, Scheel, 11. januar 1787, i Ole H. Christensen (udg.): *Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792* (1982) s. 199f. resp. 251.

alle andre familier på landet, og det kan da oplyses, at denne skat, introduceret 1672, skulle erlægges over 4 terminer, i øvrigt sammen med matrikelskatten, af alle upriviligerede personer uden for bondestand fra 15 år og opefter med 2 sletdalere (= 1 rdl. 2 mk.) om året.

Her skal vi altså koncentrere os om folkeskatten og om indersteskat-ten. Den første er, som allerede betegnelsen antyder, en skat på tjenestefolk. Det ligger åbenbart præses på sinde at få fastslået, hvad denne skat andrager, og hvordan den betales. Jeg har i hvert fald noteret mig, at satserne og/eller opkrævningsmåden omtales mindst 4 gange (s. 83, 100, 103 og 193), men vel at mærke med varierende informationsmængde pr. gang²⁷. Den er, vurderet ud fra skatteyderens synsvinkel, en personskat på 2 mk. om året for mænd og det halve for kvinder, og den skal betales over to terminer. Set fra statskassens synspunkt er den imidlertid fra 1760 en skat på det *samlede* hartkorn, frit som ufrit, at erlægge med 8 sk. pr. td. htk.²⁸. Til gengæld må godsejeren da indkassere de tre personskatter: familie-, folke- og indersteskat, som skal erlægges af de enkelte skatteydere.

Hvem er i grunden omfattet af denne folkeskat? På s. 68f. opfattes den som en folkelønningsskat, som den ansatte selv skal udrede. Videre på s. 83, hvor det med en vis social indignation i tonefaldet siges, at folkeskatten udgør »et anseligt beløb for en almindelig daglejer og andre fattige...«. Det kan være sandt nok – men den rette vurdering af forholdet kræver nok kendskab til lønningernes aktuelle højde. Længere henne i bogen – på s. 97 – er det tjenestefolk hos »fæstebønder og husmænd«, som skal betale folkeskat. Men på ny bliver læseren usikker, når spørgsmålet tages op igen s. 100f. En divergens om husmænds eventuelle folkeskattepligt 1758 søges af præses klarlagt ved at henvise til en 4 år ældre sag, hvor Holbæk-amtmanden i det citerede stykke først hævder, at de omdisputerede personer af præsten er klassificeret som »fæstehusmænd og har tilforn aldrig svaret (folkeskat).« Men erklæringen fortsætter så: »De tjene ikke, men gå, når de lyster, i dagleje, hvortil loven giver dem frihed. De kan altså intet svare, uden de virkelig tjene for års eller halvårs løn. Thi som daglejere ere de et sted i dag, et andet sted i morgen«²⁹. Nu er der da skabt velgørende klarhed, tænker man. Men

27. Et par enkelte eksempler herpå: s. 83: 1. mk. subs. 8 sk. pr. halvår – 100: Gentagelse her, men i lidt ændret ordlyd. – 103: 1 mk. per termin for en karl og 8 sk. for en pige. – 193: 8 sk. for en pige og 1 mk. for en karl, at betale i to terminer, januar og juli.

28. Mandix I, s. 485.

29. Formelt betragtet kan man undre sig lidt over præses' normaliseringspraksis, når hun citerer fra datidige kilder. Gammeldags verbformsformer veksler frit med moderne stavemåder.

præses fortsætter da: »Det afgørende var fæstebrevet, som konstituerede en persons stilling i landbosamfundet...« Det mener jeg ikke er rigtigt. Det er arten og graden af ens *erhvervsmæssige* placering, der er afgørende. Fæstebrevet konstituerer nok for fæstebønder deres stilling som gårdbrugere. Det samme kan med visse modifikationer siges også at gælde for husfæstere.

For alle øvrige grupper er det som sagt tjenesteforholdets natur, som definerer ens status. Tjenestefolk – af begge køn – hos bønder og jordegodsejere har således pligt til at tage fast tjeneste – til 1770 for et år ad gangen, derefter for halve år³⁰. Undtaget herfra er for det første gårdmænd, boelsmænd og husmænd og for det andet gifte folk, som ernærer sig som daglejere. Ud over de tidligere nævnte fiskere og søfolk, som ved sæsonarbejdsløshed må søge daglejerarbejde, kan til sidstnævnte gruppe også henføres arbejdsløse soldater³¹.

Lad os et øjeblik holde fast i landsoldaten. Han er uanset tjenesteforholdets natur fritaget for enhver form for landkonsumtion³². Daglejere, som bor som inderster/indsiddere, skal ikke betale folkeskat, men derimod indersteskat på 3 mk. pr. halvår. Det samme gælder »deres hustruer og andre ledige fruentimmere...«, dog til den halve sats³³. Birgit Løgstrup mener på s. 101, at inderster »i den erhvervsaktive alder ernærede sig ved dagleje eller småhåndværk...«. Jeg mener ikke, at håndværkere på landet betaler indersteskat³⁴. Denne byrde er – i sit oprindelige sigte i hvert fald – tænkt som en art straffeskat over for gård- og husnægtere³⁵.

Som det allerede er nævnt, var en række medlemmer af landbosamfundet fritaget for indersteskat: »Uformuende, gamle, svage og vanføre...«³⁶. Præses nævner også s. 183, at kun 8 ud af 30 emner betalte indersteskat i 1777. Administratoren efter Severin Løvenskiolds død 1776, enkebaronesse Løvenskiold, som præses næppe helt søstersolidarisk omtaler som en særdeles habil, men skarp godsadministrator...« (s. 34) var helt opmærksom på de præcedensskabende virkninger, en alt for liberal fritagelsespolitik kunne risikere at få (s. 184-192). Hverken sognepræsternes eller godsforvalternes sociale sindelag, der åbenbart lokke-

30. Mandix I, s. 248.

31. Sst., s. 243ff.

32. Sst., s. 138.

33. Se note 31.

34. Husmand og Inderste, s. 96f.

35. Nævnes s. 69, 101 og 185. Der synes at være en divergens mellem s. 101-formuleringen »en fæstegård eller et fæstehus« og den på s. 185: »en fæstegård«.

36. Mandix I, s. 244.

de dem til at sætte for mange navne på listen over fattige og dermed fritagne for indersteskat, fandt nåde for fruens blik, når regnskabet's time var inde³⁷.

Her opererer præses altså med én gruppe af inderster – eller skulle vi snarere sige inderste-skatteydere. Når det drejer sig om ekstraskatten af 1762, kommer alle grupper i bondesamfundet – i hvert fald på papiret – i betragtning som skatteobjekter. Kun de fattigste skulle skånes – og deres andel i stedet lignedes på bedre stillede naboer – fra 1764 godset, eventuelt understøttet af andre standspersoner på stedet (s. 121). Præses bør roses for at gå velgørende tæt på det intrikate for ikke at sige delikate spil om den rette fordeling af disse byrder. Oven i den traditionelle administration af hartkornsskatterne for 87 fæstebønder skulle Løvenborg nu til at administrere ekstraskatten for omkring 630 personer i området.

Alligevel er det her på s. 187, at præses' noget uklare inderstebegreb – og dermed hendes sociale klassifikation – volder hende størst kvaler. På det omtalte sted (s. 187) undrer hun sig lidt over det lave inderstetal i en bevaret ekstraskattemandtals-liste over alle skattepligtige i så henseende. På listen figurerer 637 navne (formentlig inkl. de fattige) og 37 fattige, men til sin forbavselse finder præses, at kun tre af disse betegnes som »inderster«³⁸. Til disse 37 fattige må dernæst lægges et ubekendt antal ikkeregistrerede, som sognepræsterne *på forhånd* har holdt helt uden for regnskabet. Det kan ikke være andet, end at en stor del af de 637 potentielle skatteydere må have været »inderster« i præses' forstand, men ikke deso mindre er opført under andre kategorier. En nøjere analyse af dette ekstraskatte-mandtals ville nok have afstedkommet en vis afklaring. Jeg har også svært ved at se, hvorfor enkebaronessen partout skulle jagte indersteskatte-fritagne mere lidenskabeligt end ekstraskat-fritagne inderster. Faktisk udgør indersteskatte ikke noget større beløb. Det er i denne henseende lidt uklart, hvad der menes s. 185, hvor det hævdes, at godsejeren ikke var mere interesseret i indtægten fra familie- og folkeskatten end den fra ekstraskatten. Hvis der kom for mange fritagelser her, kom det bare til at svie til godsejeren personlig.

For nu at rekapitulere denne lidt langspundne inderste-redegørelse:

37. A.C. Teilmann til Nørholm citeres s. 192 for en udtalelse om (1787) aldrig at have opkrævet indersteskat på sit gods. Samme problem berøres af forvalteren på Fuirendal 7. november 1789, hvor han foreslår grev Holstein, at godset går over til at opkræve »den anordnede indsidderskat...«, sådan som de gør på andre godser. Målet skulle være at tvinge folk til at overtage huse (Storlandbrug under omformning, s. 153).

38. At beregne fritagelsesprocenter på dette grundlag anser jeg – i modsætning til præses (s. 187) – for urealistisk.

Jeg finder det lidt mindre nuanceret, når præses udtrykker sig på følgende måde: »For inderstegruppen fik denne tilknytning til godserne katastrofal betydning...« (s. 241) og »Inddragelsen af de lavere sociale lag resulterede dels i utålelige og fra regeringens side utilsigtede levevilkår for disse grupper...« (s. 365f.) Bevisførelsen for disse påstande har deres tyngdepunkt i formuleringen af den hertil sigtende forskningsopgave: at følge alle skatte- og udskrivningssager og »specielt regnskabs- og revisionskæden fra fæstebonde til centraladministrationen for et udvalgt år 1777, d.v.s. hoved- og afskrivningsbog, gods- og amtsregnskab...« (s. 14).

Det der rent faktisk siges om »1777« (177-78) er for det første, at der er meget få inderster i præste-skattemandtallet for 1777 (s. 186), og for det andet, at der er endnu færre (nemlig 3) i generalmandtallet over alle skattepligtige i ekstraskattens forstand maj 1777 (s. 187). Hertil kommer så de »uofficielle fritagelser, som skete på statskassens bekostning...« (sst.). På 1777-mandtallet appliceres fru Løvenskiolds tilsvarende kritik fra 1780 i form af antegnelser til regnskabet 1779-80 (s. 184 med note 14-15). På s. 192 vises det, hvorledes denne kritik får indersteskatte-tallet til at vokse til 68 inderster pr. 1. maj 1781, hvoraf de 30 er fritagne. Det får Birgit Løgstrup til at konkludere på samme sted: »Fru Løvenskiold ønskede på trods af godsforvalterens holdning at presse flest mulige fordele ud af skatteadministrationen...«. Det nærmest følgende på s. 193 om »restancer« siger ret beset kun, at fru Løvenskiold i 1778 ønskede at undgå restancer på ekstraskatten, og et efterfølgende afsnit om »restancer« (s. 208-215) viser, at der i det hele taget er stærkt stigende restancer på Løvenborg i 1770'erne, d.v.s. at bønderne kom bagud med betalingen af deres afgifter, hvad enten det drejer sig om penge eller korn. Men det vises også senere, at store restancer ikke pr. definition er opsigelsesgrund.

Jeg mener derfor, at der ikke er ført virkelig tungtvejende beviser for ekstraordinær hårdhændet fæstepolitik på Løvenborg i 1770'erne, og jeg har også svært ved at se, at indersterne, hvem de nu er, bliver jagtet mest. Det havde nok været lettere for præses at arbejde med et fattig- eller et skattefritagelsesbegreb. Det er karakteristisk, at ingen af de skattefritagne inderster kan placeres i den del af inderstegruppen, som præses s. 101 resp. s. 373 regner for den største, nemlig den erhvervsaktive del. De påklagede »utålelige forhold« for inderstegruppen efter 1762 må derfor mest referere til den situation, at en godsadministrator af fru Løvenskiolds type kunne få flere flyttet fra den erhvervsinaktive til den erhvervsaktive undergruppe af inderster. Men måske går katastrofeteorien på den omstændighed, at indersterne nu skal betale ekstraskat, og at der i

almindelighed holdes lidt mere regnskab med deres aktiviteter – i hvert fald på Løvenborg.

Landbefolkningens økonomiske og sociale ydelsesevne

Disse betragtninger fører lige over i restanceproblemet. Her forsøger forfatteren i en stort anlagt og ganske godt gennemført analyse af restancerne på hartkornsskatterne at vise, hvorledes de økonomiske relationer mellem godset og dets fæstebønder fungerede under skiftende konjunkturer. Bøndernes gæld til godsejeren viser ifølge præses, hvorledes bønderne havde det rent økonomisk. Det er da også højst fortjenstfuldt, at hun forsøger at anskue dette forhold på baggrund af drøftelse af deres totaløkonomiske situation.

Til dette formål udvælges en fæstegård, Peder Olsens 8 tdr.htk. store gård i Nørup. Dens bruger betaler i 1777-78 godt 27 rdl. i kgl. skatter, dertil landgilde, ydet i penge, godt 41 rdl. og endelig hoveriet, som forfatteren ud fra et »kvalificeret gæt« sætter til en værdi af 30 rdl. Hertil kommer så tiender, tilføjer præses (s. 197f.). Listen over Peder Olsens ydelser kunne have været en del længere, eftersom det omgivende samfund i stigende omfang pålagde landmænd som andre samfundsborgere en række afgifter (ydelse) til så forskellige sager som vejvæsen, skoleforhold, sundheds- og fattigforsorg for blot at nævne enkelte eksempler.

En bonde som Peder Olsen måtte da se i øjnene, at der skulle indtjenes mindst 100 rdl., før der eventuelt kunne blive noget til ham selv og de øvrige på gården. Beklageligvis er hverken præses eller vi andre for den sags skyld i stand til at fastslå helt præcist, hvad en Peder Olsen kunne få ud af en gård af denne størrelse. Præses stiller ganske vist såre fornuftige spørgsmål om foldudbyttets størrelse, om indtægten fra husdyrholdet og om de forhåndenværende afsætningsmuligheder, men det bliver derved.

I stedet leder hun drøftelsen over i nogle overvejelser omkring bondeøkonomiens balancegang mellem »penge- eller naturaløkonomi« (s. 199-208). Afklaringen af dette spørgsmål er for hende meget vigtigt, da det efter hendes opfattelse ikke nytter meget at have høje (stigende) kornpriser uden at have noget at sælge af. Kort fortalt er det forfatterens opfattelse, at godsejeren ligefrem tilegnede sig en del af bondens konjunkturgevinst ved simpelthen at kræve det meste af produktionsresultatet leveret i naturalier.

Som belæg for denne opfattelse citerer hun udvalgte dele af en korrespondance januar 1777 mellem godsforvalter Hans Daase og en person,

som skiftevis betegnes som »Løvenskiold« og »godsejeren« (s. 203). Men hvilken Løvenskiold kunne man spørge. Personregistret s. 465f. giver ikke nogen hjælp til besvarelse af spørgsmålet. Severin Løvenskiold dør 9. april 1776, og den unge Michael Hermann L. har næppe fået lov til at tage tøjlerne endnu. Det brev af 25. januar 1777, som altså er indført i godsforvalterens kopibog over udgående skrivelser 1775-77, kan imidlertid ikke godt være skrevet af andre end enkebaronesse Løvenskiold. Allerede dagen efter sin mands død skriver hun det første, skrappe brev som godsets chef. Det er altså hende, som her fremsætter ganske vidtgående udtalelser om nødvendigheden af at sætte bønderne under økonomisk administration³⁹.

Fru Løvenskiold nærer altså ikke større tiltro til bøndernes evne til at begå sig på det frie marked. Omvendt har man lov til at betvivle den godsøkonomiske visdom i godsinspektør Chr. Ingstrups disposition en tre år tidligere. Her tvinges de nybagte hvedeavlere blandt bønderne til at sælge deres korn i København til en højere pris, end de kunne have fået hos den norske bager i Holbæk (s. 204). Betalte de flere restancer af den grund? Både den datidige godsforvalter som præses har ret i, at en godsejer savner bemyndigelse til at blande sig i bøndernes reaktioner. Og godset kan ikke ved magtsprog fremtvinge nedbringelse af restancer, kun i yderste fald sætte bonden fra gården efter forudgående dom.

Præses siger et sted (s. 204), at bønderne ikke havde »den økonomiske frihed, de kunne ønske...«. Det kan være sandt nok, men det var nu engang vilkårene i stavnsbåndstiden. De fremlagte oplysninger om restancernes højde og fordeling på henholdsvis penge og naturalier (s. 208-215 m. bilag 6, s. 441) synes nærmest at tyde på, at bønderne ikke alene har spillet på forholdet mellem aktuelle kornpriser og kornydelsernes mængde, men også på relationerne mellem priserne på de enkelte kornsorter.

Der kan næppe være tvivl om, at bønderne på Løvenborg har oplevet situationen i 1770'erne som meget anstrengende. Først kom kobbeltbrugget på hovedgården 1767ff.⁴⁰, en proces, hvis første runde næppe var helt afsluttet ved Severin Løvenskiolds død. Det gav vanskeligheder med at få hoveriet tilpasset de nye dyrkningsvilkår. De to Løvenborg-gårdmænd i Østrup måtte samtidig gennemgå udskiftningens og udflytningens indle-

39. Et nærmere studium af korrespondancen på Løvenborg ville i det hele taget kunne kaste nyt lys over de forhold, der afgørende motiverede godsejernes stillingtagen til tidens store udfordringer.

40. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. *Bol og By* 8, (1974), s. 22-57, specielt s. 26-33.

dende kvaler⁴¹. Butterup-bønderne måtte i 1775 opleve en brandkatastrofe, som lagde 5 gårde øde (s. 228). Hertil kommer, at dansk landbrug kom ud i en ganske lang depressionsperiode fra 1770'ernes midte. Det afspejler sig tydeligt i de kornavls- og kornsalgssindberetninger, Rentekammeret afkrævede amtmænd og godsejere i 1778⁴². Som præses gør opmærksom på, havde enkebaronesse Løvenskiold temmelig store likviditetsproblemer i disse år (s. 226-230). Det viste sig bl.a. i store restancer på amtsstuen⁴³. Hendes hovedbog 1775-1788 afslører da også, at hun optog en række store lån i disse år (s. 228f.). Men da hovedbogen omfatter hele det Løvenskiold'ske virksomhedskompleks inkl. jernværket i Norge, må der foretages mere omfattende undersøgelser, før vi kan slutte noget sikkert om hovedgårdsøkonomiens placering i en større sammenhæng.

Overslag over indtægter og udgifter ved hovedgårdsdriften på såvel Løvenborg som Vognserup fra 1770'ernes første halvdel tyder på, at økonomien på dette tidspunkt i hvert fald var ganske god. Begge steder regnes med et nettooverskud på avlen og hollænderiet på 4-5.000 rdl.⁴⁴. Vurderet i et prishistorisk perspektiv er det også ret påfaldende, at den økonomiske aktivitet på Løvenborg, målt i antal udskrevne priser og lønninger, når et højdepunkt i slutningen af 1770'erne⁴⁵.

Skulle jeg vove mig ud i en common sense-præget teoridannelse om mulige problemer på Løvenborg i 1770'erne, ville jeg først og fremmest pege på det ømfindtlige samarbejdsproblem mellem godsledelsen og bønderne, specielt da fru Løvenskiold bliver chef 1776. Enkebaronessens økonomisk-stramtandede holdning efter mandens død lader ane, at godsledelsens greb om tingene var blevet løsere i de sidste år af Severin

41. Sst., s. 39f.

42. Jens Holmgaard (udg.): Indberetninger om kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3 (1962), passim.

43. De tidligere omtalte godsforvalterbreve (Storlandbrug under omformning) indeholder dog oplysninger, som kunne tyde på, at godset nok hæftede for bøndernes skatterestancer, men lagde vægt på at få fastslået, hvilke bønder, som derigennem skyldte det offentlige penge.

44. LAS, Løvenborg godsarkiv: Pakke nr. 435 »Diverse regnskaber, kontrakter m.m.« 1750-1800.

45. Ialt har vi nu på det prishistoriske projekt på Institut for økonomisk historie udskrevet 4.930 priser og 5.890 lønninger fra perioden 1752-94. På prisområdet fører gruppen bygningsmaterialer, derefter følger varegrupperne mejeriprodukter, kreaturer og kød og korn i nævnte rækkefølge. I 4/5 af tilfældene er der her tale om lokal handel, men handelen på København, hovedsaglig landbrugsprodukter tegner sig dog for 14%. Som noget typisk for Løvenborg-økonomien må nævnes godsets salgsmæssige uafhængighed af de købmænd fra Holbæk, som leverer diverse grovvarer til hovedgården.

Løvenskiolds liv. Omvendt kan bønderne, måske yderligere fremprovokeret af fruens forsøg på at rette kursen op, have forestillet sig, at de nu havde lettere spil. Opgiver hun mon kampen med godsøkonomi, genstridige bønder m.m., da hun i 1779 forpagter hovedgården bort?

Den opgave står da tilbage at foretage en detaljeret gennemgang af det overleverede materiale fra Løvenborg og Vognserup. Her ligger flere disputater og venter på deres forfattere. Tilsvarende kunne og burde godsbeboernes individuelle forhold kortlægges med udgangspunkt i det rige materiale, der findes om så at sige hver enkelt beboer: i jordebøger, fæstedokumenter, godsregnskaber, korrespondance m.v. Og så har jeg slet ikke nævnt kirkebøger, retsprotokoller og indberetningsmateriale fra godset og omegnen. EDB-maskinerne egner sig fortrinligt til sådanne registerundersøgelser.

Resultaternes rette tolkning

Gennem det allerede anførte har jeg præsenteret en del korrigerende eller supplerende synspunkter på Birgit Løgstrups socialhistoriske og økonomisk-historiske case study fra Løvenborg. Jeg mener ikke, at de udvundne og i sig selv meget værdifulde resultater helt kan tillægges den almengyldighed og historiske dækningsgrad, præses gerne vil tillægge dem. Bedst lykkes tingene for præses, når hun på sin energiske og konstante facon får en administrativ struktur til at vokse sig fast og lyslevende frem for vore øjne. Hun har også et sikkert blik for de funktionsmekanismer, der får systemet til at fungere, om end ikke altid på den foreskrevne måde. Takket være hendes undersøgelse ved vi nu god besked med, hvordan soldaterudskrivningen og skatteopkrævningen fungerede som administrative systemer gennem det meste af det 18. århundrede. Svage står, for mig i hvert fald, de afsnit, hvor præses skal analysere systemernes forankring i den historiske virkelighed.

Det kan føles forfriskende og stimulerende, når en ung/ynge forsker ikke bare tramper videre ad nedtrådte stier, men på egen hånd søger at finde nye veje for den historiske erkendelse. Jeg tænker her på præses' behjertede forsøg på at skrive landboreformernes historie på en ny måde – næsten uden at nævne de sædvanlige navne, årstal og synspunkter. Stavnsbåndsløsningen omtales mest som den store udskrivningsforordning!

En sådan holdning frister dog let til at overbetone gyldigheden af ens egne analyser. Præses vil gerne kunne dokumentere, at netop på disse to

administration:områder udveksles signaler og erfaringer, som i tidens fylde leder frem til nogle vidtrækkende beslutninger om at omstrukturere det politiske og administrative system fra top til bund. Selv om præses er opmærksom på den selvstændige betydning, man må tillægge opinionsdannelsen omkring de behandlede emner og reformproblematikken som helhed, forekommer det mig, at hun overser visse sider af det komplekse samspil mellem de styrende og de styrede. Den økonomiske og sociale politik, man forsøgte at realisere til forskellige tider, bliver heller ikke påagtet nok i en administrationshistorisk studie af denne art.

Visse steder kan man ligefrem få den opfattelse, at Birgit Løgstrups metodesyn snarere er samfundsvidenskabeligt end humanvidenskabeligt motiveret og organiseret. Det ligger mig fjernt at klandre nogen herfor, men det fordrer efter mine begreber, at studiet af det lovmæssige, det rekurrente, kombineres med overvejelser omkring udviklingens historiske bundethed i tid, rum og kategorier. Lad mig prøve at anskueliggøre dette gennem et par eksempler.

Præses opfatter som vist godsejerstyrets erfaringer med udskrivningsvæsenet i 1770'erne som et af de momenter, som »måske« fik godsejeren til at give slip herpå. Andetsteds betones de fordele, godsejeren kunne have fæstepolitisk (s. 219, 220, 326), befolkningspolitisk og jordpolitisk (s. 328) af de magtmidler, administrationen gav ham i hænde. Det vigtige problem om sameksistensen af forskellige forvaltningsenheder på samme niveau: godssystem/strøgodssystem resp. godslægd/strølægd drøftes overvejende som et administrativt problem, og da gerne med udtalelser fra de implicerede embedsmænd som kilde. Det giver let skildringen en slagside. Flere steder i afhandlingen betoner præses med stor ret, at rivaliseringen mellem godsejere og embedsmænd er et af de gennemgående træk ved udviklingen, men at embedsmændene sejrer (s. 347 f.eks.)

Denne konfrontation kan vel bedst anskues under en sociologisk synsvinkel, sådan som der da også er tilløb til et par steder i bogen. Jeg har tidligere udtalt mig anerkendende om præses' gode intention at ville sætte bondebefolkningens oplevelser med administrationssystemet op som en kontrastskildring til systemredegørelsen. Men da det ikke er menneskelig muligt at gennemgå alle arkivpakker om emnet, bliver resultatet en historisk punktanalyse, som ikke når ud i alle kroge. Jeg har vist opholdt mig nok ved problemerne omkring husmandsbefolkningens rolle i undersøgelsen; kun vil jeg pointere, at netop materialet på Løvenborg åbner mulighed for en virkelig dybdeboring. Præses kan citere mange samtidige, som udtrykte sig meget negativt om landmilitorsordningen og om de uheldige virkninger, menneskeligt som socialt, denne havde. Men

det kan vel tænkes, at en del soldater fra husmandsgruppen så den økonomiske belønning herved som noget forholdsvis positivt. Husmandsbefolkningens og landproletariatets vækst i det 18. århundrede var jo også med til at forøge kravene til samfundets socialsikring, taget i bredeste forstand, jfr. i øvrigt også den interessante skildring af den omvurdering af begrebet borgernes lykke og velfærd, som kom til os ude fra Europa (s. 366f.).

I sin konklusion siger præses (s. 375-79), at godsejestyret ikke i længden var sin opgave voksen og følgelig måtte afstå flere og flere beføjelser, som i moderne tid holdes adskilte. Det er en perspektivrig betragtning, selv om man kan have sine tvivl om, at den helt kan dække det 18. århundredes situation. Det bør ikke glemmes, at før 1777-78 havde bondestandens medlemmer ikke samme frihedsrettigheder som statens andre borgere. Godsejeren kunne derfor vanskeligt krænke denne gruppes interesser ved at administrere sine embedsbeføjelser med særlig tanke på, hvad der gavnede ham mest. Godsejeren blev heller ikke sat fra bestillingen som embedsmand på én gang. På begge de her behandlede sagsområder fortsatte han med at administrere dele af forvaltningssystemet.

Afsnit IV »Godsejestyrets opløsning« fungerer her som en art delkonklusion på undersøgelsen over forholdet mellem administrationssystemets øvre og nedre forankringer. De relevante analysekonklusioner suppleres da med andre årsagsforklaringer, mest af den alment ræsonnerende art, mindre af den historiske traditionsmasse, sådan som den har aflejret sig fra Falbe-Hansen-tiden og fremover. Det synes mig en noget ujævn og ikke indbyrdes afstemt sum af forklaringer, der her fremlægges, om end de hver for sig kan lyde ganske plausible. Lad mig hidsætte nogle eksempler herpå:

Bonden

- føler tryghed i sit forhold til godset (s. 52 og 372)
- er en dreven forhandlingspartner (s. 240 og 372)
- er som gårdforsidder i hvert fald i godsejerens lomme (s. 372)
- er af godsejeren frastjålet de gode tider (s. 207)
- er yderligere nedtrykket af skatteoppebørslen fra godset side (s. 235)
- føler måske ikke helt situationen så nærgående som udenforstående betragtere (s. 372)

Godsejeren

- fik skatteadministrationen trukket ned over hovedet (s. 370)
- er i grunden led og ked af byrderne (s. 372)

- er mere interesseret i hovedgårdsdriften end i fæstegårdene (s. 370)
- er som alle andre blevet mere human i sit menneskesyn (s. 370)
- må erkende, at godsejerstyret går sin opløsning i møde (s. 365)
- på Løvenborg ønskede at styre bøndernes økonomi (s. 243)

Tidsånden

- ser til, at vi får bondereformer på fredelig vis (s. 370) og at
- befolkningstilvæksten ændrer forudsætningerne for landets administration og styre

»Det er et kompleks af ideologiske, praktiske, strukturelle og økonomiske årsager, som i fællesskab lempede det danske samfund gennem de administrative og økonomiske forandringer, som fulgte de store landbo-reformer og successivt ophævede godsejerstyret som forvaltningssystem... (s. 372)«.

Jeg efterlyser her en mere håndfast strukturering og prioritering samt en relatering til tidligere forskning.

I vor iver efter at være landbohistoriske revisionister må vi ikke glemme, at det var mænd som Chr. Colbjørnsen og Chr. D. Reventlow, der mere end nogen andre i samtiden virkede for at skaffe bondebefolkningen samme rettigheder som andre borgere i staten.

Afhandlingens repræsentative sigte og dækningsgrad

Det kan altså konstateres, at præses' systembeskrivelse og -analyse er bogens absolutte kærnestykke. Det er her, der vises de kvaliteter, som må og skal findes i en antaget disputats. Og selv om jeg har fremført en del indvendinger mod Løvenborg-skildringen, viser den *i sin intention*, at præses har et godt greb om det vanskelige forehavende at skabe en sammenhængende helhed ud af højst forskellige emneområder.

Men er godset Løvenborg eller skal vi hellere sige Løvenborg-problematikken repræsentativ for dansk godsadministration på de pågældende sagsområder? Præses gør sig nogle overvejelser herom i det indledende kapitel »Emneafgrænsning og kildemateriale«, specielt s. 14f. Det er hendes principielle opfattelse, at alle godser burde inddrages i undersøgelsen. Men det er jo en umulig opgave, alene af den grund, at der ikke er bevaret materiale fra dem alle. Og – kunne man tilføje – nissen ville alligevel flytte med, eftersom forfatteren i så tilfælde skulle have genera-

liseret ud fra de mange enkelttilfælde. Statistikken kan heller ikke hjælpe os, fortsætter præses, da f.eks. det flygtige begreb godsejerholdninger ikke sådan lader sig tælle og skematisere. Videre i sin afvisning af kvantitativ repræsentativitet siger hun, at eftersom der kun er bevaret materiale fra større godser, er vi ikke frit stillet i en eventuelt udvælgelsessituation.

Problemet er dog mere kompliceret end som så. I sin ovenfor omtalte afhandling i Bol og By nr. 8, s. 33 m. note 41 konstaterer forfatteren med støtte i dr. Skrubbeltrangs materiale, at forholdet hovedgårdshartkorn-/bondegårdshartkorn er som $1/4\frac{1}{2}$ på Løvenborg ca. 1770. På 15 udvalgte godser på Sjælland er forholdet som $1/7$. Der kunne nok opstilles andre forholdstal, som kunne have bidraget til en nærmere afklaring af spørgsmålet om repræsentativitet, såsom relationen fæstegodsindtæger/hovedgårdsindtægter, det talmæssige forhold mellem de enkelte grupper i lokalsamfundet og godsets rent landbrugstekniske situation i forhold til andre godser på samme tid.

Ville man iværksætte typemæssige og/eller rent geografiske sammenligningskriterier kunne det føres på forskellig måde. Flere steder i afhandlingen inddrages Lindenberg i Himmerland og Hverringe på Fyn i undersøgelsen. Det jyske eksempel synes at vise samme mønster som Løvenborg, hvorimod det fynske aftegner de fynske bønders velbekendte forrang i økonomisk og social henseende. Men sammenligningen gennemføres ikke på det principielle plan. Om Løvenborg siges det, at trods besidderens barontitel og trods stamhusinstitutionen så er Løvenborg en »type på et almindeligt gods med en offentlig og privat administration af et betragteligt omfang...« (s. 17). Altså er godset repræsentativt, kan læseren nok forstå. Men gården har jo sit eget birketing. En af Løvenborgs birkedommere er den Chr. Ingstrup, som flere gange i afhandlingen nævnes som godsinspektør med ganske skrappe meninger om relevant bondeadministration. Her kan tænkes at opstå eksempler på moderne magtfordrejning.

I sit forsøg på at løse repræsentativitetsproblemet *udvælger* præses sig, som det udtrykkes (s. 15), et gods, hvor der er bevaret arkivalier fra såvel skatte- og udskrivningsvæsenet som gods- og fæstadministrationen i bredere forstand. Med et udtryk fra arkivfolkenes kassationsdebat må man her udvælge sig »et intensivt dataområde, hvor fænomenerne kan ses i deres lokale og territoriale konnektion...« Det er her et debatoplæg fra den svenske kulturgeograf *Torsten Hägerstrand*, trykt i »Arkiv« nr. 7, bd. 4 (1974), som drages ind i debatten. Hägerstrand vælger her at erstatte repræsentativitetsproblematikken i et rigshistorisk perspektiv med mulig-

hederne for at kunne sammenkæde en række lokale eller »økologiske« dataserier. Med præses' formentlige tilslutning siger han: »Arkivarer bør ikke lade sig forlede af vor tids overtroiske dyrkelse af tallene...«

Har afhandlingens forfatter da levet op til de krav om analyse af sammenhængende dataserier, hun her selv er med til at stille? Svaret må blive benægtende, om man hermed tænker på den situation, at forskeren skulle have detailundersøgt hver stump papir i de relevante arkivpakker. Men det er og bliver en umulig – og umulig stillet – opgave. Totaldækningen opnår vi aldrig, alene af den grund at selv i Løvenborg-tilfældet er masser af materiale gået tabt. Trods det Hägerstrand'ske krav om mere eller mindre fuldstændighed har præses alvorligt bestræbt sig på at få medinddraget de momenter, som hun mener skal belyses ud fra afhandlingens overordnede sigte. Nogle steder frygtløst, andre steder frygtsomt, begiver hun sig udi undersøgelsesfeltet for at få klarlagt, hvordan forbindelseslinjerne mellem Slotsholmen og det danske bondesamfund fungerede – eller tænktes at fungere.

Jeg ønsker hjertelig tillykke med bogen og med den arbejdsindsats, som ligger bag. Vi er hermed på vej til at få klarlagt, hvordan det danske landbosamfund faktisk fungerede i praksis. Må jeg slutte med at udtrykke det fromme ønske, at præses en dag vil skrive den Løvenborg-monografi, som vi så højliggen trænger til, og som hun er kvalificeret til om nogen. Og gerne med fyldige kapitler om husmændene.